

Розділ I

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

УДК 341.1/8“МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО”

В.І. АКУЛЕНКО

Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої світової війни

В статті розглядається питання втрати Україною культурних цінностей під час Другої світової війни від вандалізму нацистських загарбників, вжитих заходів виконавчою владою УРСР щодо їх евакуації у східні райони СРСР, а також правові проблеми їх реституції і повернення експонатів на батьківщину.

Ключові слова: вандалізм нацистських окупантів, евакуація культурних цінностей, правовий статус експонатів, реституція пам'яток.

Війна завжди несе з собою величезні жертви, руйнування, пошкодження та знищення історико-культурних цінностей. Готуючи напад на СРСР, гітлерівські стратеги виношували плани не тільки воєнної перемоги і поневолення радянських народів, але й тотального знищення їх національної культури. Вони прагнули перетворити загарбані землі на «зону пустелі», обернути поневолені народи на рабів, принизити їх національну гідність.

Так, у нацистських стратегічних розрахунках передбачалося, що із захопленням Ленінграда «буде втрачено один із символів революції <...> який був найбільш важливим для російського народу <...> і що дух слов'янського народу внаслідок важкого впливу боїв буде серйозно підірвано, а з падінням Ленінграда може наступити цілковита катастрофа» [1]. І військово-морський штаб Німеччини видав директиву: «стерти місто з лиця землі».

Начальник німецького генерального штабу генерал Гальдер на 17-й день війни записав у своєму щоденнику: «Непохитним рішенням фюрера є зрівняти Москву і

Ленінград із землею <...> Це буде «народне лихо», яке позбавить центру не тільки більшовизм, але й росіян взагалі». Щодо Києва, то штаб верховного головного командування Третього Рейху планував знищити його «запалювальними бомбами й артилерійським вогнем» [2].

Оголосивши себе носіями європейської культури, захисниками її від азійського впливу, нацисти почали планомірне нищення й осквернення історичних пам'яток народів СРСР, в т.ч. й національних святинь українського народу. «Ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення», – цинічно стверджував у своєму секретному наказі «Про поведінку військ на Сході» від 13 листопада 1941 р. командуючий VI-ю німецькою армією генерал-фельдмаршал фон Рейхенау [3]. За розпорядженням головного командування сухопутних сил нацистської Німеччини копія цього наказу, схваленого фюрером, була направлена всім військовим частинам і з'єднанням.

Виконуючи подібні накази, нацистські вандали зруйнували пам'ятки світової культури: «Ясну Поляну», де жив і творив Л.М. Толстой, будинок-музей П.І. Чайковського в Клину; пам'ятки, пов'язані з життям і творчістю О.С. Пушкіна в Михайловському, меморіальні будинки А.П. Чехова в Таганрозі, М.А. Римського-Корсакова в Тихвіні; спалили музей Бородіно, знищили історичні реліквії про боротьбу з наполеонівським нашествям у 1812 р.; в Мінську розгромили будинок АН Білоруської РСР з рідкісною колекцією історичних документів і книг...

Нацистські льотчики й артилеристи користувалися розкресленими на квадрати картами Ленінграда, де номерами були позначені «об'єкти знищення»: Державний Ермітаж, театр ім. О.С. Пушкіна, Публічна бібліотека, Палац піонерів... Унаслідок артилерійських обстрілів і бомбардувань з повітря в Ленінграді були пошкоджені або зруйновані 187 визначних історико-архітектурних пам'яток. Величезних руйнувань зазнали палаци в передмістях Ленінграда – ансамблі Петергофа, Пушкіна і Павловська. Руйнували і грабували німці й давньоруські міста – Київ, Новгород, Псков, Чернігів, Смоленськ й інші.

В Україні гітлерівці у перші ж дні окупації пограбували й підпалили музеї Одеси, Полтави; Бердичівський історичний, Миколаївський музей революції, Кременецький, Лохвицький і Кам'янець-Подільський краєзнавчі музеї; у столиці України сплюндрували Києво-Печерську лавру, піддали бомбардуванню та зруйнували стародавні архітектурні шедеври в Чернігові (Спаський собор XI ст., Борисоглібський собор XII ст., П'ятницьку церкву XII ст.), архітектурні ансамблі Харкова, Полтави, Одеси та інших міст; у Каневі в музеї Т.Г. Шевченка окупанти трощили прикладами статуї, дзеркальні вітрини, вази, розстрілювали з автоматів картини, книги, зривали зі стін вінки, які раніше були покладені на могилу народного поета, перший поверх музею перетворили на стайню...

Нищення історико-художніх цінностей супроводжувалося також їх плановим пограбуванням. Гітлерівці планували створити найбільший музей усіх часів – «музей

фюрера», гігантську споруду у австрійському місті Лінці, де були зібрані «трофейні» твори живопису всіх окупованих країн. Для цього адміністрацією фашистського рейху були створені спеціальні органи, які діяли спільно зі збройними силами.

Згідно з директивою рейхсміністра окупованих радянських територій А. Розенберга рейхскомісару України Е. Коху щодо конфіскації культурних цінностей України від 3 жовтня 1941 р. був організований оперативний штаб для східних областей. Він виявляв, обліковував і конфіскував культурне майно й вивозив його до Німеччини для виконання завдань націонал-соціалістичної партії [4]. Тоді ж при оперативному штабі була створена підпорядкована рейхскомісарові Е. Коху «головна робоча група України», яка й розгорнула свою грабіжницьку діяльність на всій окупованій території. В історико-культурних центрах організовувалися її місцеві органи. Так, у Львові діяв т.зв. відділ особливого уповноваженого з охорони пам'яток мистецтва, який на практиці здійснював спустошення музейних фондів і вивезення художніх шедеврів до Німеччини.

Матеріали архіву А. Розенберга, що знаходяться в архівних фондах різних країн (Україна, Німеччина, Росія) й починають вивчатися; вже відкрили багато невідомих фактів варварських акцій нацизму щодо пам'яток культури українського народу [5].

Ось лише кілька документальних свідчень із секретних доповідних записок і звітів «головної робочої групи України» штабові А. Розенберга: 8 липня 1942 р. до Німеччини було відправлено з музею Житомира колекцію картин (2 тис. полотен), 11 жовтня 1943 р. з музеїв Харкова – близько 300 картин й інших цінностей, 26 жовтня 1943 р. – культурні цінності з музеїв Кисва (унікальні колекції археологічних розкопок в Ольвії й інших грецьких причорноморських колоніях, пам'ятки доби Київської Русі, колекції картин музеїв українського та російського мистецтва, найцінніші експонати історичного музею, в т.ч. весь відділ зброї, що налічував 4 тис. предметів, серед яких були такі унікальні речі, як, наприклад, шабля Стефана Баторія, вітрина запорізької зброї, найцінніші експонати відділу історії України XV–XIX ст. тощо) [6].

З Центральної наукової бібліотеки АН УРСР фашисти вивезли 719 тис. стародруків і 510 рукописних книг й документів, спалили 76 тис. книг, – бібліотека втратила багато унікальних рукописних книг і документів, 120 стародруків київських, литовських і чернігівських друкарень, цінні наукові видання. У Харкові книгами з бібліотеки ім. В.Г. Короленка німецькі загарбники замостили вулицю для зручності проїзду своїх автомобілів.

Величезних втрат зазнала найбагатша в республіці колекція історико-мистецьких пам'яток Української картинної галереї – так до війни називався сучасний Харківський художній музей. Із 75 тис. експонатів у глибокий тил працівники музею змогли евакуювати лише 4700 найбільш цінних. Вдершись у місто, нацисти написали на дверях галереї «реквізовано німецькою армією» і почали під керівництвом «докторів мистецтвознавства» Херцберга та Хальма планомірне пограбування мистецьких цінностей. Ось результати їхнього «господарювання»: з 680 картин західноєвропей-

ського живопису викрали 559, з 2507 творів російського й українського живопису не стало 2146 положен (серед них картини І. Айвазовського, В. Боровиковського, Т. Шевченка, О. Кіпренського, М. Ге, І. Рєпіна, В. Верещагіна, А. Куїнджі, О. Мурашка, М. Нестерова, В. Орловського, В. Серова, Г. Мясоедова, М. Башкирцевої, радянських живописців С. Герасимова, М. Глуценка, В. Костецького, Ф. Кричевського, А. Петрицького, Г. Світлицького й інших; з фондів Української картинної галереї окупанти знищили або вивезли до «рейху» унікальну збірку українського іконопису XVI–XVII ст. (понад 1000 одиниць), більше 30 тис. творів графіки російських, українських, а також західноєвропейських, китайських, японських й інших художників; майже таку ж кількість пам'яток народного й прикладного мистецтва тощо. Щоб замести сліди свого злочину, фашисти, відступаючи, підпалили музеї [7].

Київський музей західного та східного мистецтва втратив майже 25 тис. експонатів (картини Бернардо Строцці, Хосе Рибейри, Якова Йорданса, Пітера Брейгеля, витвори з бронзи, теракоти, мармуру, срібла – зі Стародавнього Єгипту, Греції, Риму). З музею російського мистецтва фашисти вивезли 4873 експонати (картини К. Брюллова, І. Рєпіна, М. Врубеля й інших). З Центрального кінофотофоноархіву зникли надзвичайно цінні довоєнні фото- та кіноархіви.

Подібних варварських спустошень зазнали також Державний музей українського образотворчого мистецтва, Державна історична бібліотека та Державна республіканська бібліотека ім. КПРС (нині – парламентська), багато інших закладів.

До грабіжницьких акцій гітлерівці залучали також колабораціоністські елементи місцевого населення. Зокрема, при деяких міських управах, наприклад, Київській, Дніпропетровській, Львівській, були створені спеціальні управління з керівництва музеями. Вони тісно співробітничали з фашистськими окупантами, розшукували приховані радянськими патріотами скарби музеїв, складали описи й оцінювали коштовності.

У той же час оперативний штаб А. Розенберга організовував і провадив археологічні дослідження на окупованих територіях, щоб «довести», що вони є стародавніми германськими землями. Особливо скрупульозно археологічні розкопки проводилися в Україні – у районі між Дніпропетровськом і Запоріжжям, де нацисти шукали поховання готів. Ретельно досліджувалася й територія Криму. Так, наприклад, залишки фортеці Мангуп-Кале, що південніше Бахчисараю, були оголошені типовим зразком високо розвинутого германського військового будівництва. На основі таких «наукових досліджень» нацистські фахівці розвивали тенденційні теорії про германське походження кримської культури [8].

Нацистський ідеолог А. Розенберг стверджував: «Достатньо в народів знищити пам'ятки культури, він уже в другому поколінні перестає існувати як самостійна нація» [9].

Про наслідки такої нацистської діяльності говорилося у заяві народного комісара закордонних справ СРСР від 6 січня 1942 р.:

Знищення національних пам'яток, шкіл, літератури... повсюдно слідує за німецькою окупацією з тією ж злочинною закономірністю, як і грабежі, насилля, підпали і масові вбивства... [10].

Маючи для того величезну кількість документів і фактів, радянський уряд у ноті від 27 квітня 1942 р., направлений усім послам і посланникам країн, з якими СРСР мав у роки війни дипломатичні відносини, доводив до відома народів світу безпрецедентне варварство і вандалізм нацистської Німеччини [11]. Спаплювання й знищення історико-культурних пам'яток на загарбаних радянських територіях, а також зруйнування створених радянською владою численних культурних установ – підкреслювалося в ноті – є частиною жажливого безглуздового плану, який задуманий та реалізується гітлерівським урядом і має на меті ліквідацію російської національної культури й національних культур народів Радянського Союзу, насильне онімечення росіян, українців, білорусів, литовців, естонців й інших народів СРСР.

Вандалізм фашистських загарбників викликав серед усієї прогресивної громадськості світу обурення й протест. Свідченням цього є численні листи, надіслані відомими вченими, літераторами, діячами мистецтва різних країн до Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном.

Навмисне зруйнування пам'яток культури, – писав 5 лютого 1942 р. видатний німецький письменник-антифашист Генріх Манн, – покаже те граничне варварство, в яке <...> відкинув Гітлер своїх німецьких рабів [12].

В умовах війни питання захисту й збереження культурних цінностей набули особливої політичної гостроти та патріотичного значення. Перед радянською державою постали нові невідкладні завдання щодо врятування всієї історичної спадщини країни. За розпорядженням радянського уряду в червні-липні 1941 р. з прифронтових районів, а також із міст, яким загрожувало бомбардування, почали вивозити в глибокий тил країни історико-художні цінності. Були евакуйовані на схід фонди музеїв Москви та Ленінграда (Державної Третьяковської галереї, Державного Ермітажу, Державного Російського музею тощо). До Уфи, Оренбурга, Красноярська та Новосибірська вивозилися найзначніші експонати з музеїв Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Полтави, Чернігова, а також найцінніші фонди Центральної наукової бібліотеки АН УРСР: рукописи XII–XIV ст., автографи І. Тургенева, Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Максима Горького й інших відомих письменників, колекції рідкісних вітчизняних й іноземних видань, слов'янські кириличні стародруки, естампи та репродукції, збірки книг із кабінету революційної преси – всього близько 300 тис. одиниць. Одночасно здійснювалася консервація деяких пам'яток на місці, зокрема приховувалися витвори монументальної та декоративної скульптури.

В охоронних заходах поряд із музейними працівниками активну участь брали воїни Робочо-селянської Червоної армії (РККА). Зокрема, вони сприяли врятуванню художніх пам'яток Смоленського, Новгородського, Севастопольського, Сумського,

Херсонського й багатьох інших музеїв. Наочним прикладом патріотичних дій наших воїнів є врятування під час евакуації на станції Алексєєвка Белгородської області дорожніх експонатів Харківського історичного музею. Коли на ешелон налетіла ворожа авіація, бомба влучила у вагон, де знаходилися музейні працівники і ящики з експонатами. Загін бійців зібрав серед уламків і пилюки, викопав із землі майже всі золоті й срібні, іноді спотворені, обвуглені речі, запакував їх у ящики й завантажив у інший вагон. Імена воїнів, яким вітчизняне мистецтво зобов'язане врятуванням рідкісних ювелірних виробів XIII–XVIII ст., залишилися невідомими.

Назавжди в пам'яті народній збережеться героїчний подвиг солдатів і моряків, які врятували унікальну художню пам'ятку – панораму Ф.О. Рубо «Оборона Севастополя», яку через ветхість не бажано було евакуювати. 25 червня 1942 р. під час артобстрілу кілька снарядів влучили в будинок панорами. Пам'ятку охопила пожежа. Солдати й офіцери, ризикуючи життям, кинулися в полум'я. Їм вдалося врятувати 1117 м² полотна (500 м² загинуло). Картину було евакуювано на Велику землю, а пізніше реставровано і в 1954 р. до 100-річчя першої оборони Севастополя відкрито оновлену панораму.

Завдяки безпосередній допомозі військових командирів і моряків директору Феодосійської картинної галереї імені І.К. Айвазовського М.С. Барсамову вдалося евакуювати 400 безцінних картин. В Єревані, куди дісталися в листопаді 1941 р., відразу ж відкрилася тимчасова виставка картин І. К. Айвазовського.

Евакуація та консервація творів мистецтва були пов'язані зі значними труднощами, особливо на території України, де розгорнулися жорстокі бої вже з перших днів війни. До того ж усе ще діяли застарілі «плани розвантаження» (евакуації), розроблені всередині 1930-х років і розраховані на вивезення лише рідкісних, унікальних пам'яток (позаяк, сталінське керівництво допускало ведення військових дій лише на ворожій території) [13]. Але через раптовість нападу нацистської Німеччини їх виконання затримувалося або ставало цілком неможливим. Нерідко, відступаючи, наші воїни змушені були, виконуючи наказ Й.В. Сталіна нічого не залишати ворогу: знищували споруди, пальне, врожай тощо; втрачалися також об'єкти історико-архітектурного значення, особливо постраждали музейні й архівні фонди. Як зазначалося 6 липня 1941 р. в зверненні Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу: «Все цінне майно, що не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися» [14].

Для здійснення невідкладних завдань збереження історико-культурних цінностей в умовах війни рішеннями уряду організовувалися спеціальні державні органи. 7 липня 1942 р. при Комітеті у справах мистецтв при РНК СРСР була створена Комісія з обліку й охорони пам'яток мистецтва, до складу якої входили видатні вчені, письменники, діячі культури на чолі з академіком І.Е. Грабарем [15]. Відповідно до Тимчасового положення про Комісію, вона стала керівним органом з обліку й охорони пам'яток архітектури, монументального мистецтва та скульптури на всій території Радянського Союзу на період II Світової війни. Комісія

повинна була насамперед проводити облік і обстеження на місці пам'яток, зруйнованих і пошкоджених нацистськими загарбниками, складати акти, фіксувати й паспортизувати історико-культурні цінності. За погодженням із військовим командуванням і місцевими органами влади Комісія вживала заходів щодо охорони пам'яток культури у прифронтовій смузі та на звільненій території.

Слід зазначити, що першими свідками руйнувань, завданих творам мистецтва нацистами, були радянські воїни. У складних фронтових умовах за першої ж можливості вони забезпечували недоторканість зруйнованих історичних споруд до прибуття компетентних фахівців, складали акти про пошкодження пам'яток, що значно полегшувало роботу Комісії з їх обстеження, визначення порядку та характеру ремонтно-реставраційних робіт.

Під час війни ускладнилася охорона культурних цінностей і в тиллових районах, особливо через вимушене розміщення у пам'ятках-будинках військових частин, евакуйованих підприємств, а головне – через цілковиту відсутність коштів на їх утримання. Тому Комісії надавалося право здійснювати нагляд і контроль на всій території СРСР за охороною, використанням, консервацією та реставрацією всіх пам'яток архітектури, скульптури, живопису, незалежно від їх відомчої підпорядкованості.

Комісія залучала спілки архітекторів, художників, музейні, краєзнавчі й інші організації до громадського контролю за охороною пам'яток; здійснювала також їх популяризацію шляхом організації лекцій, виставок, видання монографій тощо, а також широко сповіщала громадськість про акти вандалізму, вчинені загарбниками щодо національних святинь народів СРСР. У випадках порушення законодавства Комісії надавалося право ставити питання перед відповідними державними органами про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у самовільних переробках, перебудовах або знесеннях пам'яток, що перебувають під державною охороною тощо.

Комісія з обліку й охорони пам'яток мистецтва практичну роботу здійснювала в тісному контакті з Надзвичайною Державною Комісією з установлення та розслідування злочинів нацистських загарбників (далі – НДК), яка була створена при НК СРСР 2 листопада 1942 р. Президією Верховної Ради СРСР [16]. До складу цього утворення ввійшли 10 осіб із числа державних діячів, представників громадських, наукових, культурних організацій і релігійних установ. Це – секретар ВЦСПС М.М. Шверник (голова), академіки М.М. Бурденко, Б.С. Веденєєв, Т.Д. Лисенко, Є.В. Тарле, І.П. Трайнін, письменник О.М. Толстой, митрополит київський і галицький Миколай, льотчик В.С. Гризодубова, секретар ВКП(б) А.О. Жданов.

Надзвичайна Державна Комісія мала широкі повноваження. Діючи на визволеній території, вона займалася всебічним визначенням економічних і моральних збитків, завданих нацистськими загарбниками державним підприємствам, установам, громадським організаціям і громадянам. Через місцеві комісії сприяння, своїх представників на місцях і місцеві органи влади члени цієї комісії під час визволення

тимчасово окупованій території зібрали та перевірили дані, а також склали близько 55 тис. актів і 250 тис. протоколів про заподіяні збитки і зрівства нацистів.

Окрім того, НДК повинна була визначати шкоду, заподіяну історико-культурним та художнім цінностям, а також встановлювати конкретних злочинців для притягнення їх до відповідальності. З цією метою у складі її Секретаріату був організований спеціальний відділ з обліку збитків, завданих культурним, науковим й іншим установам, будинкам, обладнанню та оздобленню релігійних культів. Спеціально призначені експерти безпосередньо на місцях детально обстежували зруйновані, пошкоджені художні цінності та пам'ятки старовини або фіксували факти їх вивезення за кордон, встановлювали імена винних у цьому.

Загалом, НДК та Комісія з обліку й охорони пам'яток мистецтва провели величезну роботу. Велике значення у якості документальних свідчень у підрахунках збитків, завданих нацистами українській культурі, мали звіти Української республіканської комісії сприяння в роботі НДК. Їх матеріали та висновки були документальними свідченнями вандалізму нацистських військових злочинців проти людства і культури на Нюрнберзькому судовому процесі. Обвинувач від СРСР Р.А. Руденко говорив про варварські руйнування стародавніх слов'янських міст – Новгорода, Пскова, Смоленська, Києва, Чернігова й інших. На засіданнях трибуналу було неспростовно доведено, що таке безпрецедентне в історії людства нищення та пограбування історико-культурних цінностей проводилося за заздалегідь розробленим і ретельно підготовленим планом, який злочинно здійснювали нацистський уряд і гітлерівське військове командування [17].

У наш час ці матеріали мають не тільки історичне, але й практичне значення – як документально підраховані збитки, заподіяні українській культурній спадщині в період Другої світової війни.

Фашистські загарбники зруйнували і спалили в СРСР 1710 міст і понад 70 тис. сіл, в т.ч. в Україні – 714 міст і селищ міського типу та 28 тис. сіл. На окупованій території України, Білорусії, Прибалтики, західних областей РРФСР й інших районів країни були зруйновані тисячі пам'яток історії та культури. Величезних руйнувань зазнали історико-культурні центри – Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Севастополь тощо. В Українській РСР було знищено або пошкоджено близько 2 тис. пам'яток архітектури, пограбовано 151 музей, вивезено десятки тисяч цінних експонатів [18].

* * * * *

Перефразуючи відомий вислів, можна сказати, що війна для сфери культури не закінчена до того часу, допоки не повернуто на батьківщину останній експонат. Це стосується також і до кінця не вирішеної для України проблеми повернення евакуйованих під час Другої світової війни до східних районів СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей.

Після звільнення України від німецьких загарбників на порядок денний постало питання відновлення діяльності культурно-освітніх установ, а також повернен-

ня евакуйованих фондів, їх реставрація та розміщення між музеями, бібліотеками й архівами. Як свідчать документи, до цієї діяльності почали готуватися в тилу завчасно. Зокрема, 1 квітня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про поновлення роботи музеїв системи Управління в справах мистецтв при РНК УРСР у звільнених областях республіки» [19].

Довідка Народного комісаріату освіти УРСР про підготовку музеїв до реевакуації і прийняття експонатів музеїв системи Наркомосу УРСР в м. Уфі (26 квітня 1943 р.) [20]

От кого принято	Данные о принадлежности экспонатов	Принято ящиков	Проведено описью ящиков
Центральный краеведческий музей Башкирской АССР	Полтавский историко-краеведческий музей	26	26
Представитель Черниговского областного исторического музея	Черниговский областной исторический музей	9 67 тюков	9 7
Уфимская контора Госбанка	Харьковские исторический и Музей Революции	8	1
Академия наук УССР	Киевский Центральный исторический музей	1	1
Академия наук УССР	Полтавский музей Короленко	12	4
Академия наук УССР	Экспонаты из собрания П. Мирного	1	1
Художественный музей БАССР Изюмский музей	Киевский Центральный исторический музей	11	2

Примечание: Хранятся в сейфах Госбанка Башк. АССР 20 ящиков (драгоценные металлы) Киевского антирелигиозного музея. Там же 6 ящиков из неизвестного музея, переданные Полтавским отделением Госбанка.

Уполномоченный Наркомпроса УССР

Розпочали роботу:

– у Києві: Державний музей українського мистецтва, Державний музей російського мистецтва, Державний музей західного та східного мистецтва, Державна

науково-дослідна реставраційна майстерня музеїв України, Державний музей театрального мистецтва УРСР;

- у Харкові: Музей українського мистецтва;
- у Дніпропетровську: Художній музей;
- у Лебедині: Художній музей.

Через те, що фонди багатьох музеїв зазнали великих утрат, Управлінню у справах мистецтва при РНК УРСР дозволялося створити комісію для відбору з картинних фондів музеїв України кращих творів, які повинні зберігатися у столичних, республіканських музеях, і передати їх в експлуатацію таким музеям. Тенденція вилучення експонатів з місцевих музеїв для поповнення центральних фондів збіднювала їх експозицію, негативно позначалася на неподільності утворених колекцій тощо.

Поступово повертався основний масив евакуйованих на схід культурних цінностей, відкривалися нові музейні, бібліотечні й архівні установи – в Одесі, Полтаві, Чернігові, Сумах й інших містах України.

Після визволення України, коли почала відновлюватися діяльність музеїв, окремі громадяни повернули музеям експонати як державну власність, котрі були ними врятовані й переховувалися під час окупації. Проте, частина музейних експонатів й надалі перебувала в користуванні окремих громадян, оскільки потрапили до них або як бездоглядні, або були покинуті німцями під час утечі, або й придбані шляхом купівлі.

З метою кращої організації й стимулювання справи повернення культурних цінностей, які ще перебували в установах, організаціях і в користуванні окремих громадян (оскільки такі експонати були державною власністю), РНК УРСР 10 листопада 1944 р. прийняла постанову «Про повернення музейних експонатів» [21]. Вона встановлювала, що всі музейні експонати, які належали державним музеям, незалежно від того, де і в чийому користуванні вони б не знаходилися, мали повернутися музеям через відповідні міські комісії з представників обласних відділів мистецтва й обласних відділів наросвіти для приймання музейних експонатів від громадян, установ і організацій та розподілу їх між музеями за належністю. Комісіям виділявся відповідний грошовий фонд для стимулювання та компенсації особам, які повертали музейні речі, якщо вони були придбані шляхом купівлі. Як заслугу перед Батьківщиною відзначали громадян-патріотів, які зберегли народні музейні цінності від ворога і тепер повертають їх державі.

Установлювалося й оголошувалося до загального відома, що експонати, які належать державним музеям, якщо вони не будуть повернуті державі громадянами, установами й організаціями, незалежно від того, яким шляхом вони були придбані, будуть вилучені державними органами, а громадяни та керівники установ – притягнені до відповідальності. Варто зауважити, що ці правові норми чинні й нині, що необхідно для розшуку та збереження втрачених за часу війни культурних цінностей, оскільки далеко не всі музейні експонати повернено безпосереднім власникам – державним музеям. Багато з них вважаються втраченими або залишаються у приватних руках.

В урядовій постанові від 10 листопада 1944 р. лаконічно констатувалося, що «найцінніші експонати музеїв УРСР були евакуйовані в східні області Союзу» [22]. В літературі радянського періоду ця теза стверджувалася оптимістично й масштабно. Так, відомий музеєзнавець Г. Мезенцева відзначала, що завдяки самовідданій праці музейних працівників, «більшість музеїв республіки було евакуйовано на схід, у різні міста Радянського Союзу. Там їхні колекції не лише дбайливо зберігали, а й широко використовували в лекційній і виставковій роботі» [23].

Але в час перебудови таке узагальнення було поставлене під сумнів. Зокрема, В. Смішко писав:

Частково вдалося евакуйовувати найцінніші експонати київських музеїв, які – як і фонди інших музеїв України – були відправлені до Уфи <...> Але багато експонатів, експозицій вивезти не вдалося, і вони потрапили в руки ворога [24].

У незалежній Україні питання евакуації культурних цінностей розглядалося дослідниками досить критично, в контексті загальнодержавних евакуаційних заходів радянського уряду, головним завданням яких було першочергове врятування виробничого обладнання, матеріальних ресурсів і людського контингенту. Зазначалося, що не був задіяний відповідний загальнореспубліканський план евакуації історичних пам'яток, творів мистецтва, архівних фондів. Хіба-що питанням евакуації найголовніших столичних музейних, бібліотечних і архівних закладів опікувався Народний комісаріат освіти УРСР, Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, Академія наук УРСР. Врятуванням фондів периферійних музеїв переймалися місцеві органи влади, відтак, доля експонатів нерідко залежала від усвідомлення значення збереження культурних цінностей партійним і радянським керівництвом відповідних областей і міст. Неорганізованість і паніка в умовах війни, що почалася, нестача транспортних засобів, руйнування та жертви призводили до обмеженого аврального вивезення культурних цінностей. Як наслідок вони потрапляли під вороже бомбардування, зазнавали пошкоджень, пограбувань, часто просто гинули.

Як зазначає історик М. Ткаченко на підставі аналізу архівних даних, «популярна в радянській літературі теза стосовно успіхів евакуації культурних цінностей – «усе найцінніше було врятоване» – не відповідає дійсності. Дуже багато унікальних, рідкісних речей і збірок після відступу радянських військ залишилися в музеях напризволяще. Державні органи не використали всіх можливостей для врятування музейних фондів республіки» [25].

Евакуйовані експонати також не всюди надійно зберігалися. Так, у грудні 1941 р. заступник начальника Управління у справах мистецтва при Раднаркомі УРСР О. Пащенко у доповідній записці до республіканського уряду писав: «Потрібно врахувати, що з'явилося немало претендентів із місцевих музеїв, які привласнюють привезені речі, й у майбутньому це може призвести до розбазарювання картин, що належать українським музеям» [26].

**Довідка управління в справах мистецтв при РНК УРСР про
місцеперебування евакуйованих установ образотворчого
мистецтва України в березні 1942 р. (не раніше 1 квітня 1942 р.) [27]**

Назва установи	Місце перебування
Союз радянських художників України (правління)	м. Уфа
Правління художнього фонду УРСР	«
Музейний фонд управління мистецтв УРСР Київський музей західного мистецтва Київський музей російського мистецтва Одеський музей західного мистецтва Одеський музей російсько-українського мистецтва Полтавський художній музей	«
Харківська державна картинна галерея	м. Новосибірськ
Харківська галерея картин Т. Шевченка	«
Сумський художній музей	«
Художній інститут	м. Самарканд
Дніпропетровський художній музей	м. Актюбінськ
Ворошиловградська художня школа	м. Ворошиловград*
Укрполітвидав (Видавництво художнє)	м. Воронеж
Укр. Муз. Рос. Захід**.– Київ	м. Пенза
Те ж	м. Саратов

Заступник начальника Управління
в справах мистецтв при Раднакомі УРСР

*Пащенко****

Для організації контролю за евакуйованими цінностями РНК УРСР і відповідні відомства направляли до міст, де зосереджувалися евакуйовані експонати, своїх представників. Зокрема, в Уфі, де перебувала основна частина таких цінностей діяли 2 українські державні установи – Картинні фонди художніх музеїв України та Музейні фонди України Наркомату освіти УРСР, які здійснювали облік і нагляд за збереженням культурних цінностей, а також опікувалися організацією їх виставок тощо.

Масштаби втрат культурних цінностей в Україні під час Другої світової війни, їх кількісні узагальнення й вартісні оцінки остаточно все ще не визначені в силу різних причин. Навіть списки пограбованих культурних цінностей, які неодноразово офіційно змінювалися – від 40 до 330 тис. експонатів – не дають повної картини втрат [28]. Потрібні каталогізація пограбованих цінностей по всіх установах, подальші наукові дослідження, прийняття єдиних керівних методик, а також усві-

* Місто Ворошиловград було окуповано 17 липня 1942 р.

** Так у тексті.

домлення похідних втрат, завданих українській національній культурі. Це має не тільки політичне та наукове значення, але також і практичне застосування в контексті обґрунтування юридичних претензій на повернення втрачених і переміщений культурних цінностей в Україну.

В історичній літературі зустрічаємо неоднозначні дані про українські культурні цінності, евакуйовані у східні райони СРСР. Так, М. Ткаченко в дисертаційному дослідженні подає їх загальну кількість в 1941 р.: «у 151 музеї так званого відкритого типу нараховувалося близько 2,8 млн. експонатів (з них перебувало в експозиції – 387 тис.), а з урахуванням фондів університетських та відомчих музеїв ця кількість становить близько 6 млн.» [29].

Упорядники збірника документів і матеріалів «Культурне будівництво в Українській РСР 1941–1950» А.І. Бичкова, В.М. Даниленко й інші вважають, що загалом у радянський тил були евакуйовані «фонди великих музеїв (усього 12 тис.) найцінніших експонатів» [30].

С.І. Кот на підставі виявлених документів говорить про «вивезення до тилових районів СРСР від 22 до 26 музеїв із 174 (дані на 1940 рік), тобто лише 13 відсотків від їх загальної кількості. Це були переважно музеї Києва та кількох обласних центрів – Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова» [31]. Загалом він вважає, що за межі України було евакуйовано близько 13,5 тис. експонатів, серед яких 12 тис. мистецьких витворів.

Порівнюючи дані з кількістю музейних фондів України напередодні війни – біля 3,5 млн. фондів одиниць (дані наближені), – можна зробити висновок, що під час евакуації було вивезено лише від 1,2 до 2 відсотків пам'яток [32].

В іншій праці автора мова йде про евакуацію не 13,5 тис., а 30,5 тис. експонатів [33].

Здавалося, що тенденції пошуку та повернення культурних цінностей знайдуть місце в постанові Ради Міністрів УРСР «Про заходи по впорядкуванню мережі і профілів державних музеїв Української РСР і поліпшенню їх діяльності» [34] від 20 лютого 1950 р. Проте, в ній тільки констатувалося, що на 1 січня 1950 р. відновлено 114 музеїв, в яких зібрано понад 1,5 млн. експонатів. Велика різниця з довоєнними даними чи то в обрахунках, чи то втратах культурних цінностей під час війни. Вказувалося на незадовільне керівництво музеями Комітетом у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР і Комітетом у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР, неопрацювання сталих положень про красназвчі, історичні та художні музеї, внаслідок чого в ідейній спрямованості експозицій в музеях мають місце істотні недоліки. Діючи у визначених межах ідеологічної марксистсько-ленінської концепції, партійно-радянське керівництво УРСР не помічало проблеми переміщених і втрачених культурних цінностей під час війни.

Великою помилкою було також те, що в СРСР не легалізували (не виставили в експозиції) культурні цінності, які були переміщені з Німеччини до Радянського

Союзу (частково на територію України), як матеріальну компенсацію за зруйновані та пограбовані музейні, бібліотечні й архівні фонди гітлерівськими загарбниками. Втім, ці дві проблеми (внутрішня та зовнішня) тісно пов'язані між собою, і їх піввікова стагнація позначається на нинішніх реституційних процесах.

У радянський період дослідники вивчали питання евакуації культурних цінностей, їх втрати, завдані нацистськими окупантами як правило в контексті музейного будівництва [35]. Щодо правового статусу категорії «перемішених культурних цінностей», реституційних проблем їх повернення зі Сходу та Заходу в Україну, то про них мало хто професійно цікавився в суспільстві, за винятком вузького кола фахівців-мистецтвознавців, музеєзнавців, архівістів. І коли проблема перемішених культурних цінностей перейшла зі спецсховищ у сферу великої політики в час перебудови, українська наукова громадськість не була готова до її предметного обговорення [36]. Практично тільки в роки незалежності України науковці приступили до вивчення цієї актуальної проблеми [37].

На системному та послідовному пошуку й поверненні евакуйованих українських культурних цінностей позначалося: по-перше, брак нормативно-правової бази (союзного та республіканського значення) в цій культурній сфері; по-друге, тяжкі економічні умови післявоєнної розрухи народного господарства, нестача фінансових коштів, розпорошеність евакуйованих експонатів на великій території РРФСР і Казахської РСР тощо.

Досить ознайомитися з документом Центрального сховища музейних фондів у м. Пушкін Ленінградської області від 1 квітня 1948 р., надісланим Київському міському відділу культурно-освітньої роботи:

Дирекція Центрального сховища музейних фондів приміських палаців вдруге просить терміново вислати представника за одержанням музейних цінностей, які належать Київським музеям, повернених із Німеччини <...>

У випадку неодержання Вами цього музейного майна до 10 квітня 1948 р. воно перейде в розпорядження Державного музейного фонду. Представника забезпечте дорученням і грошима для оплати робіт із упаковки, завантаження та перевезення вантажів [38].

Сучасна російська сторона коментує цей повоєнний процес так:

Українські та білоруські установи культури в той тяжкий час обтяжені іншими повоєнними проблемами, не маючи грошових і транспортних засобів, не спішали одержувати названі вантажі. Тому сучасні докори української сторони в тому, що Росія залишала у себе їх майно, навмисно не віддавала твори мистецтва, не зовсім справедливі.

У 1956 р. відбулося злиття Центрального сховища музейних фондів з палацом-музеєм Павловська, що порушило порядок обліку. Тепер тільки глибоке та детальне дослідження документів і архівів «буде сприяти вивченню питань реституції, проблеми незаконного привласнення культурного надбання, методів ідентифікації».

Подібне становище з деякою частиною культурних цінностей, які під час війни були евакуйовані до східних районів СРСР і до нині не реєвакуйовані в Україну. Вони розпорошені й залишаються в музеях та інших установах Уфи, Пензи, Саратова, Оренбурга, Красноярська, Новосибірська, Тюмені й інших міст Росії, а також у Актюбінську та Челкарі в Казахстані.

Ця, як будь-яка акція, щодо повернення культурних цінностей, потребує відповідних нормативно-правових підстав. Але в цій галузі культурної сфери маємо суттєві заперечення в законодавстві Російської Федерації. Зокрема, 21 квітня 1995 р. Державна Дума Федеральних Зборів Російської Федерації прийняла постанову «Про мораторій на повернення культурних цінностей, які переміщені в роки Великої Вітчизняної війни» [39]. Було введено мораторій на прийняття будь-якого рішення з питань, які пов'язані з поверненням культурних цінностей, переміщених у роки війни, до прийняття федерального закону з цього питання.

Незважаючи на те, що 5 лютого 1997 р. було прийнято федеральний закон «Про культурні цінності, які переміщені в Союз РСР в результаті Другої світової війни і які знаходяться на території Російської Федерації» [40], питання повернення евакуйованих українських культурних цінностей в ньому не врегульоване, залишається відкритим. Оскільки цей закон стосується тільки культурних цінностей, переміщених для здійснення компенсаторної реституції з території Німеччини та її військових союзників – Болгарії, Італії, Румунії, Угорщини та Фінляндії на територію СРСР, які знаходяться тепер на території Російської Федерації (ст. 4).

Потрібні нові нормативно-правові акти, прийняті вже в роки незалежної України, які б визначили комплекс заходів щодо пошуку та повернення евакуйованих в роки II Світової війни культурних цінностей. Ця проблема також чекає свого врегулювання у міжнародних документах, які розробляються й укладаються спільно країнами СНД, а також на двосторонній основі між Україною та Російською Федерацією у сфері культурного співробітництва, зокрема, вільного доступу до російських фондів для одержання повної та достовірної інформації про наявність українських експонатів і матеріалів, їх експертизи, опрацювання механізму їх реєвакуації на Батьківщину тощо.

Це законне право України, яке не повинно заперечуватися, оскільки наша держава внесла величезний вклад у розгром нацизму під час Другої світової війни і є однією з найбільш постраждалих країн.

Джерела та література

1. «Совершенно секретно! Только для командования!» // Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – М., 1967. – С. 261.
2. Там само. – С. 246, 272.
3. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36. документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 53.
4. Там само. – С. 40, 94.

5. Дубик М. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. – К., 1996. – С. 194.
6. Німецько-фашистський окупаційний режим... – С. 131, 188, 249, 335–336.
7. Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство. Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. – К., 1987. – С. 8.
8. *Frauenfeld A.* Ursache und Sinn unserer Kampfes. – Wien., 1944; *Чест Мур Аморт.* Нацистские планы порабощения, истребления народов СССР: По документам секретного архива Генриха Гиммлера // История СССР. – 1966. – № 2. – С. 181–182.
9. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990. – К., 1991. – С. 154.
10. Известия. – 1942. – 15 января.
11. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. – М., 1946. – Т. 1. – С. 229.
12. Ясная Поляна: Статьи и документы. – М., 1942. – С. 197.
13. Равикович Д.А. Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917–1967 гг.) // Труды научно-исследовательского института музееведения и охраны памятников истории и культуры. Вып. 22. – М., 1970. – С. 90.
14. Культурне будівництво в УРСР: Найважливіші рішення. – К., 1961. – Т. 2. – С. 4.
15. Воронин Н.Н. Памятники русской архитектуры и их охрана. – М., 1944. – С. 81.
16. Внешняя политика Советского Союза... – С. 325.
17. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. – М., 1958. – Т. 7. – С. 390.
18. Німецько-фашистський окупаційний режим... – С. 385; Акуленко В.І. Вказана праця. – С. 159.
19. Культурне будівництво в УРСР... – С. 29.
20. Культурне будівництво в Українській РСР 1941–1950. – К. 1989. – С. 56.
21. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). – К., 1970. – С. 401.
22. Зібрання постанов уряду Української РСР. – 1944. – Ст. 25.
23. Мезенцева Г.Г. Музезнаство. – К., 1980. – С. 33.
24. Смишко В.П. Возрожденный Киев (Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943–1950 гг.) – К., 1990. – С. 10.
25. Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 1996. – С. 14.
26. Цит. за: Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. – К., 1996. – С. 78.
27. Культурне будівництво в Українській РСР... – С. 29.
28. Акуленко В.І. Вказана праця. – С. 168–169.
29. Ткаченко М.І. Вказана праця. – С. 13.
30. Культурне будівництво в Українській РСР... – С. 4.
31. Кот С.І. Вказана праця. – С. 77.
32. Там само.
33. Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. – К., 1996. – С. 118.
34. Культурне будівництво в УРСР... – С. 213.
35. Силкин М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды НИИ музееведения. – М., 1961. – Вып. II. – С. 176–327; Омельченко Ю.А. Музейне будівництво на Україні в 1921–1945 роках // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 122–128; Жабокрицький В.М. Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943–1945 рр. // Там само. – 1980. – № 5. – С. 98–104.
36. Див.: Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 года). – К., 1987. – С. 201–244; IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – 685 с.; V Всеукраїнська

- конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – К., 1991. – 720 с.
37. *Врублевська В.Б.* До проблеми повернення національної історико-культурної спадщини в Україну // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк., 1993. – С. 216–217; *Вечерський В.В.* Реституція культурних цінностей // Пам'ятки України. – 1994. – № 1–2. – С. 2–6.
 38. Центральний державний архів літератури і мистецтва Санкт-Петербурга, ф. 387, оп. 1, спр. 1–190.
 39. Собрание законодательства Российской Федерации. – 1995. – № 19. – Ст. 1712.
 40. Там само. – 1998. – № 16. – Ст. 1799.

***Акуленко В.И.* Правовой статус эвакуированных из Украины в восточные районы СССР музейных, библиотечных и архивных ценностей во время Второй мировой войны**

В статье рассматриваются вопросы потери Украиной культурных ценностей во время Второй мировой войны от вандализма нацистских захватчиков, принятых мер исполнительной властью УССР относительно их эвакуации в восточные районы СССР, а также правовые проблемы их реституции и возвращения экспонатов на родину.

Ключевые слова: вандализм нацистских оккупантов, эвакуация культурных ценностей, правовой статус экспонатов, реституция памятников.

***Akulenko V.I.* Legal status of evacuees from Ukraine in the east districts of the USSR of museum, library and archive values during the World War II**

In the article the questions of loss of cultural values Ukraine are examined in the World War II from vandalism of nazi invaders, accepted measures by executive power of UKRAINE in relation to their evacuation in the east districts of the USSR, and also legal problems of their restitution and returning of exhibits on a motherland.

Key words: vandalism of nazi invaders, evacuation of cultural values, legal status of exhibits, restitution of monuments.

УДК 351.853.1(009)(303)

В.О. БІТКОВСЬКИЙ

До питання про значення та соціальні функції пам'яток культурної спадщини

Статтю присвячено виявленню основних рис поняття «пам'ятки культурної спадщини», його визначенню, структурі та соціальним функціям. Оглянуто існуючі погляди на проблему. Виявлено внутрішні та зовнішні зв'язки, запропоновано теоретичну систему поняття.

Ключові слова: пам'ятка культурної спадщини, пам'ятка культури, соціальна пам'ять, соціальні функції, культура, культурна форма, культурна цінність, предметнення.

Пам'ятки культурної спадщини – матеріальні свідчення історії, джерело розвитку сучасної культури, невід'ємна складова кожної національної та загальнолюдської культури. Вони є результатом і показником діяльності будь-якої людської